

Tanulmányok a római jog és jogösszehasonlítás köréből

2010-ben látott napvilágot Hamza Gábor, az MTA rendes tagja „*Iura antiqua ac iura moderna methodo comparativa investigata – Opera selecta*” című tanulmánygyűjteményének első kötete. A kötet három nagy tematikai egységet ölel fel, az első rész római jogi és antik jogtörténeti, a második rész a római továbbéléséhez kapcsolódó, a harmadik rész pedig egyéb kultúrtörténeti témákat feldolgozó tanulmányokat tartalmaz.

A első rész három tanulmánya (*Zum Begriff des Ius Naturale bei Cicero; Ciceros Verhältnis zu seinen Quellen, mit besonderer Berücksichtigung der Darstellung der Staatslehre in De re publica; L'«optimus status civitatis» di Cicerone e la sua tradizione nel pensiero politico*) a cicerói államelmélettel, négy tanulmánya pedig a római kötelmi és öröklési joggal (*Aspetti della rappresentanza negoziale in diritto romano; Riflessioni sulla garanzia per vizi nella compravendita in epoca romana postclassica; Quelques observations sur la pratique commerciale en droit romain; Réflexions sur les présomptions relatives aux comourants [commorientes] en droit romain*) foglalkozik. A második rész két tanulmánya a középkori magyar jogtörténettel (*Les lois de Saint Etienne et l'Europe; Das „Tripartitum” von István Werbőczy als Rechtsquelle. Bemerkungen zur Rechtsquellenlehre in der europäischen Rechtsgeschichte*), két tanulmánya az európai kodifikációtörténettel (*Historia de la codificación del derecho civil en Hungría; Römisches Recht und Kodifikation des Privatrechts in Rußland und in der Sowjetunion*), egy írása pedig a modern jogági tagolódással (*Die Untergliederung der modernen Rechtsordnungen und die römischrechtliche Tradition*) foglalkozik. Az utolsó rész két tanulmánya pedig egyfelől az olasz–magyar jogtudományi kapcsolatokhoz (*Contributo alla storia dei rapporti giuridici tra l'Italia e l'Ungheria*), illetve a Harmadik Birodalom elnevezésének kialakulásához (*Die Idee des „Dritten Reichs” im deutschen philosophischen und politischen Denken des 20. Jahrhunderts*) kapcsolódik. Az alábbiakban mindhárom részből egy-egy témakörre kívánunk a kötetben olvasható tanulmányok kapcsán némi kitekintést tenni.

Cicero és a *De re publica* Marcus Tullius Cicero az ideális állam és az ideális államférfi képét a *De oratore*, a *De re publica* és a *De officiis* trilógiájában rajzolja meg, államelméletéről e művek alapján nyerhetünk megfelelő képet. A Kr. e. 55-ben publikált *De oratore*-ban a kiemelkedő szónok számára a műveltség követelményét fogalmazza meg, a Kr. e. 44-ben írt *De officiis*-ben pedig a „legjobb polgár” etikájának kérdéseit elemzi. A Kr. e. 54–51 között írott és 51-ben publikált *De re publica* az ideális állam, az *optimus status civitatis* vagy *optimus status rei publicae* jellemzőit tárja elénk. E fikatív dialógus ideje Kr. e. 129, a dialógus személyei által megvitatott kérdések a megírás korának problémái. A dialógus forma nem Platón dialógusait követi, Cicerónál ugyanis a dialógus nem az igazság dialektikáját tükröző párbeszéd, hanem az aristotelési műfaj, amelyben a párbeszéd résztvevői mögött felfedezhetők a szerző nézetei.

A „kevert alkotmány”, a *mikté politeia* meghatározásával Cicero nem csak állambölcseleti teóriát dolgoz ki, hanem az elméletet, az *optimus status civitatis* Rómában, a *libera res publicae*-ben megvalósulni is véli. Cicero a bevezető részében arra hívja fel a figyelmet, hogy a bölcsnek feltétlen kötelessége a haza ügyeivel történő foglalkozás. Cicero az állam létrejöttének kérdését taglalva a „társulásra irányuló emberi természet” szerepére utal, és az „intézményes egyetértés” mellett a tervszerűség követelményét szintén hangsúlyozza. E feltételek mind a monarchikus, mind az arisztokratikus mind pedig a demokratikus állam alakulásának egyaránt fő követelményei, az állam irányításának konkrét módjától függetlenül. Cicero forrásai, amelyek a *De re publica* megalkotása során felhasználta, két csoportra oszthatók. Egyfelől a hellén állambölcselet eredményeit használta fel, másfelől konkrét, az antik világ államai működésével kapcsolatos forrásokat vett figyelembe. Homérosznál Odysseus fejt ki nézeteit az uralmi rendről. Hérodotos (3, 80–82) mutat rá arra, hogy a szofisták korában milyen heves vita tárgyát képezték az egyes államformák. Egyúttal azt is megállapítja, hogy hiányzik egy olyan objektív mérce, amellyel egy adott államforma helyes volta megállapítható volna. Platón szerint az a legjobb állam, amelyben az igazságosság uralkodik, s amely formáját tekintve monarchia vagy arisztokrácia. Aristotelés szerint a legjobb állam megvalósíthatatlan fantom. Theophrastos a *Politika pros tous kairous* (*Politika a válságokban*) című művében fejlesztette tovább Aristotelés gondolatait. Valószínűleg már ő is írt az államok körforgásáról (*kyklos és politeias*). Polybios írásaiban a kevert alkotmány fogalma már formát öltött. A Kr. e. 167-ben Rómába hurcolt történetíró 150 körül szerkesztett *Historiai* című művében fejtette ki a római állami struktúra sajátosságaival kapcsolatos elméletét. Polybios szerint az

ideális alkotmány a három konkrétan létező – a monarchikus, az arisztokratikus és a demokratikus alkotmányból keverten – azokkal harmonizálva és egyensúlyt alkotva alakul ki. Róma felsőbbrendűségét a többi állammal szemben nem fegyverei és hadvezérei alapozzák meg, hanem kevert alkotmánya. A *consulok*nak az államvezetésben betöltött szerepe a monarchikus elv, a *senatus* az arisztokratikus princípium, a népgyűlések szerepe pedig a demokratikus elv megnyilvánulása (*Hist.* 6, 15). Alapvető jelentőségű kérdés, hogy mi is tekinthető a *De re publica* fő forrásának. Cicero valószínűleg merített Panaitios ún. közösségi elméletéből. Figyelemmel volt továbbá a Polybios történelmi művét folytató és Panaitios ideáit is művébe beépítő sztoikus Poseidónios (Kr. e. 135–50) gondolatvilágára és az újplatonikus askalonai Antiokhos ideavilágára is. A *De re publica* szerzője azonban sehol nem nyilatkozik úgy, hogy gondolatait ezen filozófusok munkáiból vette volna.

A *De re publica* római forrásait illetően két nevet kell feltétlenül megemlíteni. A dialógus második könyvében Cicero többször is hivatkozik Cato maiorra (2, 37). Az első könyv bevezető részében Cicero P. Rutilius Rufust említi, aki egyúttal a mű legfiatalabb beszélgetőpartnere. Nem zárhatjuk ki továbbá annak a lehetőségét sem, hogy Cicero Varro munkáit és Lucretius Carus is felhasználta. Cicero a *De re publica* megalkotásánál rendkívül széleskörű forrásanyagot vett figyelembe. A felhasznált források nem szűkíthetők a *scientia* egy meghatározott területére, amennyiben azok nem csak a jogtudomány (*iurisprudentia*) vagy az ékesszólás (*ars oratoria*) körére szorítkoznak.

Itt érdemes röviden kitekintenünk azon műveltségi ideálra, amelyet legbővebben a *De oratore*-ben fejtett ki. Az *optimus civis Romanus*, illetve a *perfectus orator* elé a teljes körű és átfogó műveltség követelményszintet állítja Cicero, s egyúttal felsorolja azon tudományterületeket, amelyekben jártasságra kell szert tennie. Első helyen a filozófia szerepel, annak ágazatai, nevezetesen az etika, a természetfilozófia és a logika közül természetesen az etika bír az *orator* számára kiemelkedő fontossággal. Ismernie kell a történelmet, amely mintegy *exemplumok* gyűjteményeként fungál az *orator* számára, s ezek kivételes fontosságát mind a görög retorika, mind pedig a *maiores* példáit oly szívesen idézgető és szem előtt tartó római gondolkodás felismerte. Szintén ismernie kell a *ius civilét* és a törvényeket, erre illik különös súlyt fektetnie, hiszen a legtöbb szónok – meglehetősen elítélendő módon – elhanyagolja e területet, s nem mondhat le a *iura publicá*-ban való elmélyedésről sem, hiszen mindez az állam vezetéséhez és igazgatásához elengedhetetlenül szükséges, lévén hogy a

szónok és a kormányzati tevékenység Cicero számára szétválaszthatatlanul egybefonódik. A filozófia kivételével mindezen tudományok az *artes liberales* közé tartoznak, amelyek köre az *enkyklios paideia* fogalmával egyidejűleg alakult ki, s amibe a majdani *trivium* és *quadrivium* tárgyai, nevezetesen a grammatika, a dialektika, a retorika, az aritmetika, a geometria, az asztronómia és a zene tartoztak.

Cicerót filozófiai tanulmányai és írásművei során azon meggyőződés is motiválhatta, hogy a szónoknak mint a római közélet résztvevőjének, alakítójának, s ennek során adott esetben mint a *res publica* irányítójának bármely helyzetben bármely témáról elegáns és esztétikus formában kell tudnia szólni. Cicero filozófiai munkássága jelentékeny helyet foglal el ugyan az életműben, ám saját bevallása szerint csupán azon időt szentelte a bölcseletnek, ami a közügyek ellátása és barátaival való kapcsolattartás után mintegy feleslegként maradt számára, ám maga is elismerte, hogy mind pályafutásának csúcsein, mind pedig hullámvölgyeiben milyen nagy segítségére volt annak művelése, amint ezt egy saját eklektikus filozófiáját – kissé nagyvonalú hasonlattal – Cato Uticensis rideg sztoicizmusával párhuzamba állító levelében megfogalmazza. Természetesen sajátosan római Cicero filozófiája azon szempontból is, hogy sohasem kívánta a bölcséletet pusztán a platóni *Phaidros*-ban megfogalmazott, az isteneknek tetsző öncélú foglalatossággént művelni, sem pedig nem vágyott túllépni az ember által elérhető és megragadható ismeretek körén. Minden törekvése ellenére sohasem tudta sem saját életében, sem munkásságában elérni bölcséleti stúdiumok és a *vita activa* általa oly nagyon megvalósítani vágyott harmonizációját, hiszen – amint ezért a *Divinae institutiones*-ben Lactantius is kárhoztatja – Cicero saját fiát is arra buzdította, hogy igyekezzék elmélyedni ugyan a filozófiai tanulmányokban, életét azonban a római polgár hagyományos értékrendje szerint élje.

Cicero a *res publicát* a *res populival* azonosította, amint erre Cicero Scipiója a *De re publicá*-ban kifejezetten rámutat. A továbbiakban az emberekre oly nagymértékben jellemző közösségformálásra való hajlandóságot vizsgálja, tehát az *optimus status rei publicae* a liberális politikai ideológia számára Cicero közvetítésével válhatott paradigmává. Cicero egyenlőség-elméletének másik lényeges eleme, hogy etnikumától és társadalmi helyzetétől függetlenül valamennyi ember ugyanazt a jogállást élvezi. E felfogást tükrözi az a híres megállapítása, amely szerint a „*törvények szolgálai vagyunk azért, hogy szabadok lehessünk*” (*legum idcirco servi sumus ut liberi esse possimus* – Cluent. 146). Cicero számára az ideális államot saját állama, a római *res publica* jelenti.

Cicero számára a joggal szoros kapcsolatban lévő Róma működésének alapfeltétele a társadalmi konszenzus, vagyis a *concordia ordinum*, tehát az *ordo equester* és a *senatus* közötti egyetértés. Cicero politikai gondolkodása szoros kapcsolatban áll a társadalmi-gazdasági valósággal, tehát azt nem az elvont fogalmakban gondolkodás jellemzi. Nála az ideális állam működésének nem egyedüli feltétele a *mikté politeia*, hanem ahhoz bizonyos társadalmi rétegek, csoportok közötti állandó és ésszerű harmóniára is szükség van. A *concordia ordinum* cicerói követelménye a *ratio* és a *res*, az idea és a társadalmi valóság integrálásának gondolatát tükrözi. A *concordia ordinumot* kiegészíti a *consensus omnium bonorum*, amely a kisemberek *consensusát* is feltételezi, összhangban az egyenjogúság követelményével. A *res publica* nem utolsósorban ezáltal válik *res populivá* (*rep.* 1, 39). A cicerói állambölcsélet lényegi elemét alkotja továbbá a *iuris consensus*, amely az ideális *res publica* további tartópillére. A *ius* fogalma alatt azonban nem pusztán a tételes jogot érti, hanem annak fogalmát kiterjeszti a *ius naturaera* és az annak mértéke szerinti igazságosságra. A *consensus iuris* mellett szerepel a *communio utilitatis*, amelyről megállapítható, hogy az a különböző társadalmi csoportok, rétegek gazdasági motiváltságra épülő érdekközösségre utaló fogalom az állami együttélés körében.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy Cicero vizsgálta elsőként az „alkotmányos” állam – maga az „alkotmány” (*constitutio*) szó is a *rem publicam constituere* kifejezésből származik – gazdasági, politikai és morális elemeit egymással szoros összefüggésben. Az államnak végső soron a hatalomközpontú politika-felfogásban gyökerező, atomizáló szemléletével és merev, statikus kategóriaként való értelmezésével Cicero egyaránt szakított, s valóban egyetemes műveltséggel rendelkező gondolkodóként az államot és annak legtágabban értelmezett, nem modern értelemben vett alkotmányát történeti, politikai, etikai, gazdasági, terminológiai és nem utolsósorban pszichológiai elemek átfogó vizsgálatával elsőként tárta fel, jelentős mértékben hozzájárulva ezzel a modern államfogalom megalapozásához.

Hamza Gábor Szent István törvényeivel foglalkozó tanulmánya kapcsán leszűrhető, hogy az uralkodói hatalom abszolút voltának vizsgálata során kimutatható, hogy a *rex quasi sacerdos*ként mind a világi, mind pedig az egyházi szférában döntő befolyással bírt, amint ezt az egyházi szervezet kiépítése során Merseburgi Thietmar közléséből leszűrhetjük, azonban nem tekinthető – a kifejezés bizánci értelmében – *basileus autokratórnak*. Szent István két fennmaradt *decretumának* tükrében megállapítható, hogy az uralkodó *in praxi* az egységes jogrendszer megteremtését tekinti elsődleges feladatának – ezzel elkerülve a jogi partikularizmus másutt, így például

a francia területeken utóbb erőteljesen megjelenő veszélyét. E törvények, amelyek a kor szokása szerint az egyházi és a világi jog terrénját egyaránt magukba foglalják, forrásai után kutatva ki kell emelni a 813-as Arles-i és a 847-es Mainz-i Zsinat *decretumait*, amelyekkel az Intelmek több helyén szó szerinti egyezés mutatható ki, valamint a frank *capitularékat*. Forrásként támaszkodott a *decretumok* megalkotója a *lex Baiuvariorumra*, a *lex Salicára*, a *lex Romana Visigothorumra*, a *lex Burgundiorumra* és a *lex Ribuariára*, az első *decretumban* pedig szó szerinti átvételek mutathatók ki az *Edictum Rotharival*, a *lex Romana Burgundiorummal*, valamint stílári és tartalmi behatásokkal számolhatunk a *lex Romana Visigothorum* és a *Codex Iustinianus* tekintetében. A bizánci jogforrások közvetlen hatása – a korabeli igen élénk bizánci-magyar kapcsolatok ellenére, valamint a Kárpát-medence területén tevékenykedő Cirill és Metód feltehetően jogi relevanciával is bíró tevékenysége – Szent István törvényeiben nem mutatható ki. (Hasonlóképpen nem találkozhatni Szent Istvánnál a Borisz fejedelemre jellemző, aktuálpolitikai megfontolások által befolyásolt ingadozásra, amelynek az I. Miklós pápától származó *Responsa papae Nicolai I. ad consulta Bulgarorum* címet viselő forrást köszönhetjük.) Szent István törvényeinek szankciórendszere egyértelműen tükrözi, hogy első királyunk a *pius, iustus et pacificus rex* ideáját kívánta megvalósítani, ugyanis büntetései a korabeli jogforrások által meghatározottakkal összevetve enyhébbek.

A „*Harmadik Birodalom*” elnevezés kapcsán számos félreértés él mindmáig, még az adott korszakot kutató történészek körében is. A náci ideológiának számos fenntartása volt a „*Harmadik Birodalom*” elnevezéssel szemben, így például azon tény, hogy Hitler egy, a két korábbi birodalomtól, nevezetesen az I. Ottó császárrá koronázásával 962-ben létrejött és 1806-ig fennálló Sacrum Romanum Imperiumtól, valamint a versailles-i palota tükörmébe 1871. január 18-án kikiáltott és 1918 novemberéig fennálló ún. bismarcki birodalomtól független rendszert akart létrehozni. Az elutasító álláspont oka másfelől a kifejezés vallási konnotációjában keresendő, ugyanis a szentháromság doktrínájának analógiájára az első birodalom az Atyával, a második a Fiúval, a harmadik pedig a Szentlélekkel lett volna asszociálható. Ezen elnevezés ugyan egy ideig igen hatásosan alkalmazható propaganda fogásnak tűnt, s így a sajtó előszeretettel élt is vele, ám egy 1939. július 10-én a *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda* által kibocsátott rendelet megtiltotta a „*Drittes Reich*” elnevezés hivatalos használatát; ugyanezen minisztérium 1942. március 21-én pedig körlevelében tette közzé, hogy Németország hivatalos neve egyszerűen „*Reich*”, azaz „*Birodalom*”. A „*Harmadik Birodalom*”-elnevezés Arthur van den Bruck

(1876–1925) 1923-ban napvilágot látott „*Das Dritte Reich*” című munkájához kapcsolódik, ami végeredményben mégsem vált a hitleri Németország hivatalos megnevezésévé.

Hamza Gábor tanulmánykötetének – amint a kiragadott három területből is kitűnik – tematikai sokszínűsége impozáns, a tanulmányok mind a forrásbázis, mind a szakirodalom feldolgozottsága tekintetében kiemelkedően értékesek, kidolgozottságuk, nyelvi megformáltságuk – a kötet német, angol, francia, olasz és spanyol nyelvű tanulmányokat egyaránt tartalmaz – mély *eruditióról* tesz tanúbizonyságot. Hamza Gábor tanulmánykötete mind a jog-, mind a történettudomány művelői számára rendkívül értékes és nagy haszonnal forgatható munka; reméljük, hogy hamarosan a jelen (első) kötetet további kötet(ek) követi(k).

Hamza Gábor: *Iura antiqua ac iura moderna methodo comparativa investigata – Opera selecta, I. Ausgewählte Schriften zur antiken Rechtsgeschichte, zur Rechtsvergleichung und zum geltenden Recht, I. (Válogatott írások az antik jogtörténetről, a jogösszehasonlításról és a hatályos jogról)*. Eötvös Universitätsverlag, Budapest, 2010. 337.

Nótári Tamás